

**EBÛ ABDİLLAH CELÂLUDDÎN MUHAMMED B. ES'AD
B. MUHAMMED ED-DEVVÂNÎ (*)
VE
"RİSÂLE FÎ İ'RÂBİ LÂ İLÂHE İLLALLÂH" ADLI ESERİ**

Ahmet GEMİ (**)

Öz

Kelime-i Tevhîd İslam'ın temel esaslarındandır. Bu nedenle bu konuyla ilgili birçok eser kaleme alınmıştır. İslâm düşünce tarihinde önemli yeri olan ve birçok eser kaleme alan Celâluddîn ed-Devvânî'nin "Risâle fî i'râbi lâ ilâhe illallâh" adındaki eseri kelime-i tevhîdin i'râbıyla ilgili olarak kaleme alınmış önemli bir eserdir.

Anahtar Kelimeler: *Kelime-i tevhîd, Celâluddîn ed-Devvânî, Risâle fî i'râbi lâ ilâhe illallâh, i'râb.*

Ebû Abdillah Celâluddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî and His Work Entitled "Risâle fî İ'râbi lâ ilâhe illallâh"

Abstract

Islamic confession of faith is among basic principals of Islam. Therefore, many literal Works have been written about this subject. The literal work of called "Risâle fî i'râbi lâ ilâhe illallâh" Celâluddîn ed-Devvânî taking an important place in history of islamic thought and having written many literal works, is an important literal work written about reading of islamic confession of faith.

Keywords: *Kalimah Tawheed, Celâluddîn ed-Devvânî, Risâle fî i'râbi lâ ilâhe illallâh, i'râb.*

*) Hayatı ve eserleri için için bakınız: ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 32; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, III, 126; eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 130; Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi'*, VII, 133; Harun Anay, "Devvânî", *DİA*, IX, 257; Muammer Eroğlu, "Devvânî", *İA. MEB.* III, 565-566; Ann K. S. Lambton. "al-Dawânî", *Encyclopedie de l'İslam*, II, 179-180.

**) Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, (e-posta: ahmetgemi@mynet.com).

Giriş

Risâle fî i'râbi lâ ilâhe illallâh, Celâluddîn ed-Devvânî'nin Arapça olarak kaleme aldığı ve kelime-i tevhîdin i'râbi ile ilgili olarak yazılmış önemli eserlerdendir. Eserde kısaca kelime-i tevhîdin i'râbından/sözdiziminden bahsedilmektedir. Bu eseriyle Celâluddîned-Devvânî kelime-i tevhîdin i'râbiyle ilgili olarak bir çıkarı açmıştır. Tespit ettiğimiz kadarıyla bu eserin kütüphanelerdeki kayıtları şöyledir: Medine Melik Abdulazîz Kütüphanesi, Arif Hikmet Bölümü, no: 415/14; Atıf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, no: 2441.

Risâle, kâğıt mukavva kaplı, şîrâzeli, süslü, altın suyu ile yaldızlı ve çerçevesidir. Nesih yazı kullanılmıştır. Konu başlıkları kırmızı renkle yazılmıştır. Sayfalar 23 satırlı, 21x15.5 cm.'dir. Son sayfada Arif Hikmet Kütüphanesinin mührü mevcuttur. Risâle, Muhammed Sa'îd b. Abdülghânî tarafından 1098/1687 yılında Medine'de istinsah edilmiştir.

Celâluddîn ed-Devvânî ve “*Risâle fî i'râbi lâ ilâhe illallâh*” Adlı Eseri

Dinî ve akfî ilimlerde bir dizi eser kaleme alan ve Eş'ârîye ekolünün önemli kelimcilerinden biri olan ed-Devvânî 830/1427 yılında İran'ın Kâzerûn şehrine bağlı Devvân köyünde doğmuştur. Babası kadı olduğu için eğitimi bir ailede gözünü dünyaya açan ed-Devvânî ilk tahsilini babasından aldı, daha sonra Hassan b. Bakkal'dan ders aldı. Bunun akabinde dönemin ilim merkezlerinden biri olan Şîrâz'a geçti. Burada devrin tanınmış âlimlerinden olan Muhyiddîn Ensârî, Safiyyuddîn el-Îcî, Ebu'l-Mecd Abdullah el-Geylî, Rükneddîn Rûzbihan eş-Şîrâzî, Muhyiddîn Muhammed el-Gûşekenârî gibi âlimlerden ders alarak müderris oldu. Kısa zamanda derin ilmi ve keskin zekâsıyla meşhur oldu. Nihayet Uzun Hasan'ın sarayında hizmet etmeye başladı. Sultan Ya'kub döneminde ise sarayın yüksek kadısı olma unvanını elde etti. Daha sonra ed-Devvânî ülkedeki siyasi karışıklıklar sebebiyle ülkeyi terk ederek Hürmüz Boğazındaki Cerûn adalarına kaçmak zorunda kaldı. Burada birçok önemli eser yazdı ve bu eserleri arasında önemli yeri olan, İslâm âleminde yankı uyandıran *Şerhu 'Akâidi'l- 'Adudiyye'* adlı eserini kaleme aldı. Daha sonra memleketine dönen ed-Devvânî 908/1502 yılında öldü ve memleketi olan Devvân'da defnedildi.

ed-Devvânî, ilmî birikiminin yanında üslendiği vazifelerle de döneminin önemli şahsiyetlerinden biri olmuştur. Yazdığı eserlerleyüzyıllarca ilmî ve kelâmî üstünlüğünden söz ettirmiştir. İshrâk felsefesini yeniden canlandıran ed-Devvânî Suhreverdi'nin önemli takipçilerinden biri olmuştur. Aynı zamanda felsefî ve kelâmî görüşlerin mezcedildiği eserler veren ed-Devvânî'de İbn Arabî'nin vahdetü'l-vücûd ve işrâk felsefesinin derin izlerini görmek de mümkündür.

Önemli bir ahlâkiyatçı olan ed-Devvânî, Uzun Hasan'ın sarayında iken de Nasîruddîn Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsirî* adlı eserini tamamlar nitelikte bir eser olan *Ahlâk-ı Celâlî*² adlı eserini kaleme almıştır.

1) Medine Ummu'l-Kurâ Üniversitesi, Abdullah b. Abdulazîz Kütüphanesi, No: 115-116.

ed-Devvânî, diğer birçok kelâmcı gibi Allah'ın varlığı ve birliği konusunda kafa yormuş ve Allah'ın varlığını ve birliğini ispat etmek için akfî deliller ileri sürmüştür. Bu konuda eserlerinin birçok yerinde görüşler serdetmiştir. Bununla birlikte müstakil eserler kaleme alan ed-Devvânî, özellikle *er-Risâletü't-Tehlîliyye* ve *Risâle-i Kadimefi İsbât-ı Vâcib* gibi eserlerinde Allah'ın varlığı ve birliğini delilleriyle birlikte ispatlamaya çalışmıştır.

Risâle fi i'râbi lâ ilâhe illallâh kelime-i tevhîdin i'râbıyla ilgili olarak yazılan ilk eserlerdendir. Celâluddîned-Devvânî bu risâlede kelime-i tevhîdin i'râbı konusunda sonraki âlimler için bir nüve olabilecek önemli bilgiler vermektedir. Bu eser bir hazırlık veya mukaddime mahiyetini taşımaktadır. Nitekim *İnbâhu'l-enbâh 'alâ tahkîki i'râbi lâ ilâhe illallâh* adlı eserin yazarı İbrahim b. Hasan el-Kûrânî söz konusu eserini Celâluddîned-Devvânî'nin *Risâle fi i'râbi lâ ilâhe illallâh* adlı eserinden etkilenerek kaleme almış ve bu eserde geçen bazı ifadelerin uygun olmadığından bahsetmiştir.³

Aşağıda tahkîkini yaptığımız "*Risâle fi i'râbi lâ ilâhe illallâh*" adlı eserinde de Celâluddîned-Devvânî, kelâm alanındaki ilmî vukûfiyetini göstermekle birlikte "*lâ ilâhe illallâh*"ın i'râbıyla ilgili olarak önemli bilgiler vermektedir. Daha sonraları bu konuda yani kelime-i tevhîdin i'râbıyla ilgili olarak birçok eserin kaleme alındığını hatırlatmamız gerekir. Aynı konuyla alakalı olarak yazılmış eserlerden bazıları şunlardır:

1. *Risâle fi kelimetî lâ ilâhe illallâh*, (Fahreddîn er-Râzî, Muhammed b. Umer el-Hatîb et-Teymî, ö. 606/1209),⁴
2. *Risâle fi i'râbi lâ ilâhe illallâh*, (İbn Hişâm el-Ensârî, ö. 761/1360),⁵
3. *Risâle fi i'râbi kelimetî lâ ilâhe illallâh*, (el-Camî, Ebu'l-Berekât Abdurrahmân b. Ahmed b. Muhammed, ö. 898/1492),⁶
4. *Risâle fi i'râbi lâ ilâhe illallâh* veya *et-Tecrîd fi i'râbi kelimetî't-tevhîd*, (Ali b. Sultân el-Kârî, ö. 1014/1605),⁷
5. *İnbâhu'l-enbâh alâ tahkîki i'râbi lâ ilâhe illallâh*, (İbrahim el-Kûrânî, ö. 1101/1690),⁸

2) Celâluddîned-Devvânî (1391). *Ahlâk-ı Celâfî*, (Musahhih: Abdullah Mes'ûdî Ârânî). (1. Baskı). Tahran: İntişarâtu İttılâat.

3) Gemi, A. (2013). *İbrahim Kûrânî'nin "İnbâhu'l-enbâh 'alâ tahkîki i'râbi lâ ilâhe illallah" Adlı Eserinin Tahkîki*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi. s. 6.

4) Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Böl., No: 5310.

5) Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi Böl., No: 3712.

6) Nurosmaniye Kütüphanesi, No: 4423.

7) el-Mekteb'ul-İslâmî li't-tibâ'ati ve'n-neşr, Kahire 1991.

8) Medine Melik Abdulazîz Kütüphanesi, Arif Hikmet Böl., No: 415/14; Atuf Efendi Yazma Eser Kütüphanesi, No: 2441; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Lâleli Böl., No: 2150; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Cârullah Böl., No: 2069.

6. Ref‘u’l-iştibâh ‘an kavâ‘idi i‘râbi lâ ilâhe illallâh, er-Risâle fî i‘râbi kelimeti’t-tevhîd (İbrahim el-Kûrânî, ö. 1101/1690),⁹
7. ‘Ucâletu zevi’l-intibâh bi tahkîki i‘râbi lâ ilâhe illallâh, (İbrahim el-Kûrânî, ö. 1101/1690),¹⁰
8. Risâle fî tahkîki i‘râbi kelimeti lâ ilâhe illallâh, (Mûsâ b. Zekeriyya),¹¹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، رَبِّ يَسِّرْ.

الْحَمْدُ لِمَنْ تَقَرَّدَ وَتَعَالَى أَنْ يُوَحِّدَ وَالصَّلَاةُ عَلَى مَنْ هَدَانَا بِكَلِمَةِ
التَّوْحِيدِ وَأَرْشَدَنَا إِلَى مَا قُصِرَ عَنْهُ التَّعْدِيدُ. وَبَعْدُ، فَهَذِهِ مَبَاحِثُ مُتَعَلِّقَةٌ
بِكَلِمَةِ التَّوْحِيدِ مَوْرَدَةٌ عَلَى وَجْهِ فِيهِ إِشَارَةٌ إِلَى الْمَنْقُولِ وَالْمَعْقُولِ، وَلَعَلَّ
النَّاطِرَ السَّلِيمَ يَجِدُ فِيهَا انْتِظَامٌ فَرَائِدَ مَنْشُورَةٍ قَلَّمَا نَظَّمَهَا بِنَانُ الْأَدْكِيَاءِ،
وَالْمُتَعَلِّمَ الْعَلِيمَ يَتَّحِدُ مِنْهَا انْضِمَامٌ فَوَائِدَ مَنْشُورَةٍ كَثِيرًا مَا يُنْتَشَى إِلَيْهِ عَنَّا
أَذْهَانِ الْفُضَّلَاءِ، وَالْوَاحِدَ الْمُطْلَقَ هُوَ الْمُؤَقَّقُ لِلصَّوَابِ وَإِلَيْهِ يَنْتَهِي الْحُكْمُ
وَالْحِطَابُ.

الْبَحْثُ الْأَوَّلُ

فِيمَا ذَهَبَ إِلَيْهِ بَعْضُ مِنْ أَهْلِ النُّقُولِ مِنْ أَنَّهُ لَا بُدَّ فِيهَا مِنْ تَقْدِيرِ
الْخَبَرِ، وَهُوَ أَنْ يُقَالَ الْمُقَدَّرُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ مِنَ الْأُمُورِ الْعَامَّةِ، كَالْوُجُودِ

9) Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa Böl., No: 600/1.

10) Medine Melik Abdulazîz Kütüphanesi, Arif Hikmet Böl., No: 317; Bağdat Vakıflar Kütüphanesi, Nahiv Böl., No: 6684/7; Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi Böl., No: 007/4.

11) Köprülü Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa Böl., No: 1593.

وَالْإِمْكَانِ وَمَا يُرَادُ فَهَمَّا؛ وَإِنَّمَا أَنْ يَكُونَ مِنَ الْأُمُورِ الْخَاصَّةِ، مِثْلُ لَنَا وَلِلْخَلْقِ
وَعَبْرَهُمَا مِمَّا يُنَاسِبُ الْمَقَامَ، فَإِنْ كَانَ الْأَوَّلُ يَلْزِمُ أَحَدَ الْأَمْرَيْنِ إِذَا عَدِمَ اثْبَاتِ
الْوُجُودِ بِالْفِعْلِ لِلْوَاحِدِ الْحَقِيقِيِّ، وَإِنَّمَا عَدَمُ تَنْزِيهِهِ عَنِ إِمْكَانِ الشَّرْكَاءِ ضَرُورَةٌ
لِزُومِ الْأَمْرِ الْأَوَّلِ عَلَى تَقْدِيرِ إِضْمَارِ الْعَامِّ كَالْإِمْكَانِ وَلِزُومِ الْأَمْرِ الثَّانِي عَلَى
تَقْدِيرِ، وَلَا شَكَّ أَنَّ كُلًّا مِنْهُمَا مُعْتَبَرٌ فِي التَّوْحِيدِ؛ وَإِنْ كَانَ الثَّانِي يَرُدُّ عَلَيْهِ
أَنَّ الدَّالَّ عَلَيْهِ إِذَا مُنْتَفٍ أَوْ خَفِيَ لَا يُنْهَى عَلَيْهِ، وَمِنْهُ يَظْهَرُ عَدَمُ جَوَازِ
ازْتِكَابِ أَنَّ الْمُضْمَرَ هُوَ الْمَوْجُودُ الْمُفِيدُ بِالْفِعْلِ وَالْإِمْكَانِ حَتَّى يَكُونَ مَقَادُ
هَذِهِ الْكَلِمَةِ نَفْيِ الْوُجُودِ بِقِسْمِيهِ عَنِ مَنْ سِوَاهُ وَإِثْبَاتِهِ لَهُ؛ ثُمَّ الْبَاعِثُ لَهُمْ
عَلَى اِزْتِكَابِ إِضْمَارِ الْخَبَرِ.

إِنَّهُمْ زَعَمُوا أَنَّهُ لَا بُدَّ لـ"لَا" هَذِهِ مِنْ الْخَبَرِ كَمَا هُوَ الظَّاهِرُ، وَالْمُتَعَارَفُ
مَعَ عَدَمِ جَوَازِ كَوْنِ الْمَذْكُورِ خَبَرًا عَنْهُ. أَمَّا عَلَى تَقْدِيرِ أَنْ يَكُونَ كَلِمَةً "إِلَّا"
بِمَعْنَاهَا، أَعْنِي الْأَسْتِثْنَاءَ فَظَاهِرٌ ضَرُورَةٌ عَدَمِ جَوَازِ كَوْنِ الْمُسْتَشْتَى خَبَرًا عَنِ
الْمُسْتَشْتَى مِنْهُ، وَعَلَى تَقْدِيرِ الْإِضْمَارِ يَلْزِمُ أَنْ يَكُونَ الْأَسْتِثْنَاءُ عَنِ اسْمِ كَلِمَةِ
"لَا" فَلَا يَكُونُ خَبَرًا عَنْهُ؛ وَأَمَّا عَلَى تَقْدِيرِ كَوْنِهَا بِمَعْنَى الْغَيْرِ فَلَأَنَّهَا بِهَذِهِ
الْمَعْنَى لَا يَكُونُ إِلَّا لِلصِّفَةِ كَمَا هُوَ الْمَشْهُورُ فَلَا يَكُونُ خَبَرًا عَنْهُ.

الْبَحْثُ الثَّانِي

مُتَعَلِّقٌ بِمَا ذَهَبَ إِلَيْهِ الْبَعْضُ الْآخَرُ مِنْ عَدَمِ الْإِضْمَارِ بِأَنْ يَقُولَ إِنَّ ذَلِكَ إِمَّا بِنَاءٍ عَلَى أَنَّ الْمَذْكُورَ، أَعْنِي أَنَّ "إِلَّا" مَعَ مَدْخُولِهَا هُوَ الْخَبَرُ، وَإِمَّا بِنَاءٍ عَلَى أَنَّهُ لَا حَاجَةَ لـ"لَا" إِلَى الْخَبَرِ، فَإِنْ كَانَ الْأَوَّلُ يَرِدُ عَلَيْهِ مَا قَدْ عَرَفْتَهُ فِي "الْبَحْثِ الْأَوَّلِ" وَإِنَّ الْجِنْسَ مُعَايِرٌ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْ أَفْرَادِهِ فَكَيْفَ يُصَدَّقُ حِينَئِذٍ سَلْبُ مُعَايِرَةِ الْفَرْدِ عَنْهُ، اللَّهُمَّ إِلَّا أَنْ يُقَالَ إِنَّ ذَلِكَ بِنَاءٌ عَلَى تَضْمِينِ مَنْ وَإِنَّ الْمَفْهُومَ مِنْهُ أَنَّهُ انْتَفَى مِنْ هَذِهِ الْجِنْسِ غَيْرِ هَذِهِ الْفَرْدِ، وَالْوَجْهُ أَنَّ يُقَالَ إِنَّ الْمُعَايِرَةَ الْمَنْفِيَّةَ هِيَ الْمُعَايِرَةُ فِي الْوُجُودِ لَا الْمُعَايِرَةُ فِي الْمَفْهُومِ حَتَّى لَا يُصَدَّقَ، وَلَا شَكَّ أَنَّ الْمُرَادَ مِنَ الْجِنْسِ الْمَنْفِيِّ بِـ"إِلَّا" هَذِهِ هُوَ الْمَفْهُومُ مِنْ غَيْرِ اعْتِبَارِ حُصُولِهِ فِي الْأَفْرَادِ كُلِّهَا أَوْ بَعْضِهَا، فَيَكُونُ مَحْمُولًا لَا بِمَعْنَى اعْتِبَارِ عَدَمِ حُصُولِهِ فِيهَا أَصْلًا حَتَّى لَا يَصِحُّ حَمْلُهُ، وَمَتَى تَحَقَّقَ الْحَمْلُ تَحَقَّقَ عَدَمُ الْمُعَايِرَةِ فِي الْوُجُودِ، وَإِنْ كَانَ الثَّانِي يَرِدُ عَلَيْهِ أَنَّهُ يَلْزَمُ حِينَئِذٍ انْتِفَاءُ الْحُكْمِ وَالْإِعْتِقَادِ وَهُوَ بَاطِلٌ قَطْعًا ضَرُورَةً اقْتِضَاءً التَّوْحِيدِ لَذَلِكَ وَلَا يُبْعَدُ أَنْ يُقَالَ إِنَّ الْقَوْلَ بَعْدَ احْتِيَاجِ "لَا" إِلَى الْخَبَرِ لَا يَخْرُجُ الْمُرَكَّبُ عَنْ "لَا" وَاسْمِهَا عَنْ الْعَقْدِ، وَذَلِكَ لِأَنَّ مَعْنَى هَذَا الْمُرَكَّبِ "لَا رَجُلٌ" عَلَى هَذَا التَّقْدِيرِ انْتَفَى هَذَا الْجِنْسُ، فَإِذَا قُلْنَا: "لَا رَجُلٌ إِلَّا حَاتِمٌ" مَعْنَاهُ: انْتِفَاءُ هَذَا الْجِنْسِ عَنْ غَيْرِ هَذَا

الْفَرْدِ وَيُخَدِّشُهُ أَنْ تَرَكَّبَ الْكَلَامُ مِنَ الْحَرْفِ وَالْإِسْمِ مِمَّا لَيْسَ إِلَيْهِ سَبِيلٌ وَيُدْفَعُ
بِمَا قِيلَ فِي النَّدَاءِ، مِثْلُ "يَا زَيْدُ" مِنْ أَنْ "يَا قَائِمُ مَقَامِ أَدْعُو".

وَالشَّرِيفُ الْعَلَامَةُ— قُدِّسَ سِرُّهُ—¹² قَدْ صَرَّحَ فِي بَيَانِ مَا نُقِلَ عَنْ بَنِي
تَمِيمٍ مِنْ عَدَمِ إِثْبَاتِهِمْ حَبَرَ "لَا" هَذِهِ بِأَنَّهُ يَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ مُرَادُهُمْ بِذَلِكَ
عَدَمَ احْتِيَاجِ "لَا" عِنْدَهُمْ إِلَى الْحَبْرِ بِنَاءً عَلَى أَنَّ الْمَفْهُومَ مِنْهُ كَمَا مَرَّ أَنْفًا
انْتَفَى هَذَا الْجِنْسُ.

فَإِنْ قِيلَ: كَلِمَةُ "إِلَّا" عَلَى هَذَا التَّفْصِيرِ، أَعْنِي عَلَى تَقْدِيرِ عَدَمِ احْتِيَاجِ
"لَا" إِلَى الْحَبْرِ بِنَاءً عَلَى مَا ذَكَرْنَاهُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ لِلِاسْتِثْنَاءِ وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ
بِمَعْنَى "الغَيْرِ".

قُلْنَا: هِيَ بِمَعْنَى الْغَيْرِ، وَلَا مَجَالَ لِكَوْنِهَا بِمَعْنَى الْإِسْتِثْنَاءِ "لَا" لِمَا قَدْ
يُتَوَهَّمُ مِنَ التَّنَاقُضِ بِنَاءً عَلَى أَنَّ سَلْبَ الْجِنْسِ عَنْ كُلِّ فَرْدٍ يُنَافِي إِثْبَاتَهُ لِوَاحِدٍ

---

¹² هو عبد القاهر بن عبد الرحمن بن محمد الجرجاني الأشعري، الشافعي (أبو بكر) نحوي، بياني،
متكلم، فقيه، مفسر. توفي بجزان سنة ٤٧١/١٠٧٨. راجع: معجم المؤلفين، ٣١٠/٥.

مِنْ أَفْرَادٍ، وَهَذَا كَمَا قِيلَ فِي الْإِسْتِثْنَاءِ الْمَنْفِيِّ. فَإِنَّ قَوْلَ الْقَائِلِ "مَا جَاءَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا"، يُوْهِمُ ذَلِكَ التَّنَاقُضَ أَيْضًا ضَرُورَةً وَجُوبِ شُمُولِ الْقَوْمِ الْمَنْفِيِّ عَنْهُمْ الْفِعْلَ لِزَيْدِ الْمُثْبِتِ هُوَ لَهُ، فَإِنَّهُ مَدْفُوعٌ بِمِثْلِ مَا دُفِعَ بِهِ ذَلِكَ عَنْهُ الْإِسْتِثْنَاءُ. وَاخْتَارَهُ بَحْمُ الْأَيْمَّةِ وَشَيْخُ الْأُمَّةِ مِنْ أَنَّ الْإِسْتِثْنَاءَ مُقَدَّمٌ فِي الْإِعْتِبَارِ عَلَى نِسْبَةِ الْفِعْلِ إِلَى الْمُسْتَثْنَى مِنْهُ وَهُوَ أَنَّ يُقَالُ هَهُنَا أَيْضًا أَنَّ الْجِنْسَ الْخَارِجَ عَنْهُ هَذَا الْفَرْدُ مُنْتَفٍ فِي ضِمْنِ كُلِّ مَا عَدَاهُ، وَلَا لِمَا قَدْ يُتَوَهَّمُ مِنْ عَدَمِ تَنَاوُلِ الْجِنْسِ الْمَنْفِيِّ لِمَا هُوَ بَعْدَ "إِلَّا" وَهُوَ شَرْطٌ لِلْإِسْتِثْنَاءِ لِمَا قَدْ عَرَفْتَهُ مِنَ الْفَرْقِ بَيْنَ الْجِنْسِ بِدُونِ اعْتِبَارِ حُصُولِهِ فِي الْأَفْرَادِ وَبَيْنَهُ مَعَ اعْتِبَارِ عَدَمِ حُصُولِهِ فِيهَا، لِأَنَّهَا لَوْ كَانَتْ لِلْإِسْتِثْنَاءِ لِمَا أَفَادَ الْكَلَامُ التَّوْحِيدَ، وَذَلِكَ لِأَنََّّهُ يَكُونُ حَاصِلُهُ حَيْثُذِ أَنَّ هَذَا الْجِنْسَ عَلَى تَقْدِيرِ عَدَمِ دُخُولِ هَذَا الْفَرْدِ فِيهِ مُنْتَفٍ فِيهِمْ مِنْهُ عَدَمِ انْتِفَائِهِ فِي أَفْرَادٍ غَيْرِ خَارِجٍ عَنْهَا ذَلِكَ الْفَرْدُ، فَأَيُّنَ التَّوْحِيدُ؟ فَالْوَاجِبُ حَمْلُهَا بِمَعْنَى "الْعَيْرِ" وَجَعْلُهَا تَابِعَةً لِمَحَلِّ اسْمِ "لَا" هَذِهِ بَدَلًا عَنْهُ أَوْ صِفَةً كَمَا قَالَ الشَّاعِرُ:

فَكُلُّ أَخٍ مُفَارِقُهُ أَخُوهُ لَعَمْرُ أَبِيكَ إِلَّا الْفَرَقْدَانِ¹³

⁽¹³⁾ -البيت من الوافر، وهو لعمرو بن معد يكرب، ويُنسب إلى حضرمي بن عامر الأسدي.

فَإِنَّ قَوْلَهُ "إِلَّا الْفَرَقْدَانِ" صِفَةٌ لِكُلِّ أَحٍ؛ وَأَنْتَ تَعْرِفُ مِمَّا ذَكَرْنَا فِي هَذَيْنِ الْبَحْثَيْنِ أَنَّ مَنْ قَالَ مِنَ الْمُحَقِّقِينَ أَنَّ لِلنُّحَاةِ خِلَافًا فِي أَنَّهُ هَلْ يُضْمَرُ "لَا" خَبَرٌ، مِثْلُ الْوُجُودِ أَوْ يَصِحُّ أَوْ يُوجَدُ أَمْ لَا؟ فَصَدَّ بِهِ الْإِشَارَةُ إِلَى مَا ذَكَرْنَا، وَمَدَارُ هَذَا الْخِلَافِ يُمَكِّنُ أَنْ يَكُونَ أَحَدُ الْأَمْرَيْنِ: اِحْتِيَاجُ "لَا" إِلَى الْخَبَرِ وَعَدَمُ اِحْتِيَاجِهَا إِلَيْهِ أَوْ كَوْنُ الْمَذْكُورِ بَعْدَ "إِلَّا" خَبَرًا تَابِعًا لِلِاسْمِ، لَا خَبَرًا بِنَاءٍ عَلَى أَنْ يُرْعَمَ عَدَمُ ائْتِصَارِ "إِلَّا" بِمَعْنَى "الْغَيْرِ" فِي الصِّفَةِ وَيُعْرَفُ مِنْهُ أَيْضًا أَنَّ الْمُخْتَارَ مَا هُوَ مِنْ هَذَيْنِ الْمَذْهَبَيْنِ، فَلَا تَغْفُلْ.

الْبَحْثُ الثَّالِثُ

فِي أَنَّ نَفْيَ الْجِنْسِ هَلْ لَهُ مَعْنَى أَمْ لَا؟

فَقَدْ يُقَالُ جَلِيُّ النَّظَرِ يَحْكُمُ بِأَنَّ النَّفْيَ الْمَاهِيَّةَ نَفْسَهَا بِدُونِ اِعْتِبَارِ الْوُجُودِ وَاتِّصَافِهَا بِهِ كَنَفْيِ السَّوَادِ نَفْسِهِ لَا نَفْيَ وَجُودِهِ عَنْهُ بَعِيدٌ، فَكَمَا أَنَّ جَعَلَ الشَّيْءَ بِاِعْتِبَارِ الْوُجُودِ إِذْ لَا مَعْنَى لِجَعْلِ الشَّيْءِ وَتَصْيِيرِهِ نَفْسِهِ، فَكَذَلِكَ نَفْيُهُ وَرَفْعُهُ أَيْضًا بِاِعْتِبَارِ رَفْعِ الْوُجُودِ عَنْهُ. وَلَا يُبَعَدُ أَنْ يُقَالَ إِنَّ عِلَّةَ حَذْفِ الْخَبَرِ عَلَى تَقْدِيرِ كَوْنِهِ وَجُودًا هُوَ هَذَا؛ وَأَمَّا دَقِيقُ النَّظَرِ فَقَدْ يَحْكُمُ بِخِلَافِ ذَلِكَ، لِأَنَّ نَفْيَ الْمَاهِيَّةِ بِاِعْتِبَارِ الْوُجُودِ يُنْتَهَى بِ"إِلَّا" خَبَرِهِ إِلَى نَفْيِ

مَا هِيَ مَا بِاعْتِبَارِ نَفْسِهَا، وَذَلِكَ لِأَنَّ اتِّصَافَهَا بِالْوُجُودِ لَا يَكُونُ بِاعْتِبَارِ
 اتِّصَافِ ذَلِكَ بِالْوُجُودِ إِلَى مَا لَا يَتَنَاهَى، فَلَا بُدَّ مِنَ الْإِنْتِهَاءِ إِلَى
 اتِّصَافِ مُتَنَفِّ بِنَفْسِهِ، لَا بِاعْتِبَارِ اتِّصَافِهِ بِالْوُجُودِ دَفْعًا لِلتَّسْلُسِ، فَتَدَبَّرْ.

الْبَحْثُ الرَّابِعُ

هُوَ أَنَّهُ إِذَا كَانَتْ هَذِهِ الْكَلِمَةُ لِنَفْيِ الْجِنْسِ وَكَانَتْ "إِلَّا" مَعَ مَدْخُولِهَا
 تَابِعَةً لِاسْمِهَا فَكَانَ الْحُكْمُ مُعْتَبَرًا فِي ذَلِكَ الْمُرَكَّبِ فَهُوَ مِنْ أَيِّ قِسْمٍ مِنْ
 أَقْسَامِ الْقَضِيَّةِ؟ فَيُقَالُ إِنَّهُ إِذَا كَانَ مَضْمُونُهُ أَنَّ هَذَا الْجِنْسَ مُتَنَفِّ فِيمَاعَدَا
 هَذَا الْفَرْدِ كَانَ قَضِيَّةً شَخْصِيَّةً لَهَا، لِأَنَّهُ هُوَ قَضِيَّةٌ كَلِّيَّةٌ؛ وَهُوَ قَوْلُنَا: كُلُّ مَا
 هُوَ يَعْتَبَرُ فَرْدٌ "إِلَهٍ" سِوَا هَذَا الْفَرْدِ مُتَنَفِّ، وَالْإِسْتِعَادُ فِي شَيْءٍ مِنْ الْأَزْمِ
 وَالْمَلْزُومِ وَلِزُومٍ أَحَدِهِمَا لِالْآخَرِ، أَعْنِي لِزُومِ الْكَلِّيَّةِ الْمَذْكُورَةِ لِلشَّخْصِيَّةِ
 الْمَذْكُورَةِ.

الْبَحْثُ الْخَامِسُ

فِي أَنَّ هَذِهِ الْكَلِمَةَ الطَّبِيعِيَّةَ هَلْ تَحْمِلُ التَّوْحِيدَ أَمْ لَا؟ عَلَى مَا ذَهَبَ إِلَيْهِ
 أَصْحَابُ الْمُكَاشَفَاتِ الْقَائِلِينَ بِأَنَّ التَّوْحِيدَ تَنْزِيهُهُ الْوُجُودِ الْبَحْثِ عَنِ الشَّرْكَةِ
 فِي الْوُجُودِ لَا عَنِ الشَّرْكَةِ فِي خُصُوصِ صِفَةِ الْإِلَهِيَّةِ مَعَ جَوَازِ الشَّرْكَةِ فِي

الْوُجُودِ. قَالُوا: كُلُّ مَا شَمَّ رَائِحُهَا لَوْجُودَ فَهُوَ لِلْحَقِّ عَارِيَةٌ عِنْدَ الْعَيْرِ فَيَجِبُ
 رُدُّهَا إِلَى مَالِكِهَا حَتَّى يَصِحَّ التَّوْحِيدُ وَيَبْقَى الْحَقُّ وَاحِدًا أَحَدًا إِلَّا بِمَعْنَى
 "الْعَيْرِ" بَدَلًا عَنِ "إِلَهٍ" الْمَنْفِيِّ، كَانَ النَّفْيُ فِي الْحَقِيقَةِ مُتَوَجِّهًا إِلَى الْعَيْرِ
 وَسَلَبِ الْعَيْرِ مُطْلَقًا تَوْحِيدٌ حَقِيقِيٌّ عِنْدَهُمْ، لَا يُقَالُ فَحِينَيْدٍ لَا تُفِيدُ هَذِهِ
 الْعِبَارَةُ التَّوْحِيدَ بِمَعْنَى الْأَحِيرِ، لِأَنَّ نَقُولَ: يُمَكِّنُ ذَلِكَ بِأَنَّ حَمَلَ سَلْبِ الْعَيْرِ
 عَلَى سَلْبِهِ فِي صِفَةِ الْإِلَهِيَّةِ لَا مُطْلَقًا أَوْ حَمَلَ "إِلَّا" عَلَى الصِّفَةِ لَا عَلَى
 الْبَدَلِ، وَهَذَا هُوَ أَوَّلُ مَرْتَبَةٍ مِنْ مَرَاتِبِ التَّوْحِيدِ، وَهُوَ الْمُسَمَّى بِتَوْحِيدِ
 الْعَامَّةِ؛ وَالْمَرْتَبَةُ الثَّانِيَّةُ: تَوْحِيدِ الْخَاصَّةِ؛ وَالْمَرْتَبَةُ الثَّالِثَةُ: تَوْحِيدِ خَاصَّةِ
 الْخَاصَّةِ.

أَمَّا تَوْحِيدُ الْعَامَّةِ فَهُوَ التَّوْحِيدُ الظَّاهِرِيُّ الْجَلِيُّ الَّذِي هُوَ نَفْيُ الشَّرِكِ
 الْأَعْظَمِ بِالْإِسْتِدْلَالِ، مِثْلُ مَا يُقَالُ ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ
 لَفَسَدَتَا﴾¹⁴، لَكِنَّهُمَا مَا فَسَدَتَا فَلَيْسَ فِيهِمَا آلِهَةٌ عَيْرُ اللَّهِ؛ وَأَمَّا تَوْحِيدُ
 الْخَاصَّةِ فَهُوَ التَّوْحِيدُ الْمُثَبَّتُ بِالْمُكَاشَفَةِ وَالْمُشَاهَدَةِ؛ وَأَمَّا تَوْحِيدُ خَاصَّةِ

¹⁴ - اقتباس من سورة الأنبياء، الآية: ٢٢.

الْحَاصَّةُ فَهُوَ تَوْحِيدُ الْحَقِّ لِنَفْسِهِ أَزْلًا وَأَبَدًا، قَالُوا هَذَا هُوَ التَّوْحِيدُ حَقِيقَةً
بِخِلَافِ الْمَرْتَبَتَيْنِ الْأُولَيَيْنِ، وَإِلَيْهِ أَشَارَ مَنْ قَالَ مِنَ الْعَارِفِينَ تَوْحِيدُهُ إِبَّاهُ،
تَوْحِيدُهُ بِرَبَّنَا اشْرَحَ صُدُورَنَا وَأَدْخَلَنَا فِي زُمْرَةِ الْمُوَحِّدِينَ وَلَا تَجْعَلْنَا فِي سِلْكِ
الْعَاوِينَ.

تَمَّتْ هَذِهِ النُّسخَةُ فُيْبِلَ الظُّهْرِ يَوْمَ الْأَرْبَعَاءِ تَاسِعِ ذِي الْقَعْدَةِ،

سَنَةَ ١٠٩٨ بِالْمَدِينَةِ الْمُنَوَّرَةِ، عَلَى سَاكِنِهَا أَفْضَلِ الصَّلَاةِ وَأَزْكَى السَّلَامِ عَدَدَ

خَلَقِ اللَّهُ بِدَوَامِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْعَلَّامِ.

Sonuç

İslam dünyasında önemli bir yeri olan Celâluddîn ed-Devvânî birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden birisi de yukarıda tahkikini yaptığımız *Risâle ft i'râbi lâ ilâhe illal-lâh* hadındaki eseridir. Eser, alanında yazılmış eserlerin önemlilerindedir. Eser kelime-i tevhîdin i'rab vecihlerinden önemli olanlarını ele almaktadır ve bu bakımdan önemlidir. Eserin Medine Melik Abdulazîz Kütüphanesindeki nüshasının birinci ve sonuncu varakları aşağıdadır:

المسألة الرابعة الرحمن الرحيم رب ليس
الجد لمن تفرده وتعالى ان يوحد، والصلاة على من
هدانا بكلمة التوحيد، وارشادنا الى ما قصر عنه التقديرات
وبعد فهذه مباحث متعلقة بكلمة التوحيد موزعة
على وجه فيه اشارة الى المنقول والمعقول، والى ما
عليه ارباب المكاشفة في الاصول، ولعل الناظر
السليم يجد فيها انتظام فرايد منشورة على نظرها
بنان الاذكياء، والمتعلم العليم يتخذ منها النضام
فوايد منشورة كثيرا ما ينتهي اليه عنان اثمان الفضل
والواحد المطلق هو الموفق للصواب، واليه
يتقرب الحكم والخطاب الحيث الاول
فيما ذهب اليه بعض من اهل القول من انه لا بد
فيها من تقدير الخبر وهو ان يقال المقدس اما
ان يكون من الامور العامة كالوجود والامكان
وما يراد فرها واما ان يكون من الامور الخاصة مثل
لنا والخلق وغيرهما ما يناسب المقام فان كانت
الاول يلزم احد الامرين اما عدم اثبات الوجود
بالفعل للواحد الحقيقي واما عدم تنزهه عن
امكان الشركة ضرورة لزوم الامر الاول على تقدير
اضمار العام كالامكان ولزوم الامر الثاني على تقدير
اضمار الخاص كالوجود نفسه لا صحة وامكانه
ولا شك ان كلا منهما معتبر في التوحيد وان كانت
الثاني يرد عليه ان الدال عليه امامتف او خفلا

التوحيد وهو المسمى بتوحيد العامة والمرتبة الشا
توحيد الخاصة والمرتبة الثالثة توحيد خاصة
الخاصة أما توحيد العامة فهو التوحيد الظاهر
الجلي الذي هو نفي الشرك الاعظم بالاستدلال
مثل ما يقال لو كان فهما الهة الا الله لفسدتا
لكنهما ما فسدتا فليس فيهما الهة غير الله واما
توحيد الخاصة فهو التوحيد المثبت بالكاشفة
والمشاهدة واما توحيد خاصة الخاصة
فهو توحيد الحق لنفسه انزلاً وابدأ اقالوا هذا هو
التوحيد حقيقة بخلاف المرتبتين الاولى
واليه اشار من قال من العارفين توحيد
اياه توحيد برنا اشرح صدورنا وادخلنا
في زمرة الموحدين ولا تجعلنا في سلك الغاوين

تمت هذه الختم قبل الظهر يوم الاربعاء التاسع
دى القعدة سنة ثمان مائة بالمدينة
المنورة على ساكنها افضل
الصلاة وازكى السلام
عبدتق الله
بدوام الله
الملك
العلام

منسوخ من نسخة في مكتبة
مكتبة جامعة كonya

KAYNAKÇA

- Anay, H. (1994). "Devvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi*. İstanbul, IX, 257.
- Ann K. S. Lambton. (1975). "al-Dawânî", *Encyclopedie de l'İslam* (nouvelle edition) Leiden, II, 179-180.
- Eroğlu, M. (1977). "Devvânî", *İslâm ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay. İstanbul, III, 565-566.
- Kehhâle, Umer Rıza.(1993). *Mu'cemu'l-Muellifîn I-IV*.Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- es-Sehâvî.(t.y.). *ed-Dav'ul-Lâmi' li ehli'l-Karni't-Tasi' I-XII*. Beyrut:Menşûrâti Dâri Mektebetu'l-Hayat.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali. (t.y.). *el-Bedru't-tâli' bi Mehâsin min ba'di'l-Karni's-Sâbi'*, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmi.
- ez-Ziriklî, Hayreddîn. (2002). *el-A'lâmKâmûsu Terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ I-VIII*. Beyrut: Dâru'l-'ilm.

القرآن الكريم

المعجم المفصل في شواهد اللغة العربية، الدكتور إميل بديع يعقوب،

دارالكتب العلمية ١-١٤، الطبعة الأولى ١٩٩٦، بيروت.

